

Hüseyn Cavid yaradıcılığı neosufizmin nəzəri parametrləri kontekstində

Tahirə Məmməd

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: tahire.mammed@yahoo.com

Annotasiya. Fəlsəfə, eləcə də sənət, ədəbiyyat cərəyanlarının müxtəlifliyi və çoxluğu dövrü kimi səciyyələnən XX əsrin başlanğıcında meydana gələn təzə təlimlərlə bərabər, əvvəlkilərin də dövrə uyğunlaşdırılması və yeni interpretasiyası, bu interpretasiyaya müvafiq transformasiyası prosesi gedir. Belə bir interpretasiya və transformasiyadan sufizm də keçməklə neosufizmin meydana gəlməsinə yol açır.

Neosufizmdə belə bir müddə əsas götürülür ki, yeni dövrdə müəyyən transformasiyalarla ədəbiyyata və fəlsəfəyə dönüş edən sufizm artıq ənənəvi təsəvvüf və onun ədəbiyyatdakı klassik ifadəsi deyil, neosufizm kimi səciyyələnə biləcək neo təzahürdür. Neosufizm daha geniş miqyasda poetika hadisəsi olmaqla bərabər, həm də fəlsəfə hadisəsidir. O, ədəbi cərəyan yox, ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlarda üzə çıxan poetika hadisəsi və bədii yolla təqdim olunan fəlsəfi yanaşmadır.

Sufizm Şərq üçün xarakterik olduğundan neosufizmin də Şərqdə, Osmanlı, Azərbaycan ədəbiyyatında üzə çıxması təbii idi. İlk təşəkkül dövrü XIX əsrə düşən neosufizm öz təsdiqini XX əsr Azərbaycan romantizmində, xüsusən də Hüseyn Cavid yaradıcılığında tapır. Hüseyn Cavid yaradıcılığında o, mükəmməl bədii-fəlsəfi konsepsiya kimi formalaşır.

Açar sözlər: neosufizm, bədii-fəlsəfi, romantizm, Azərbaycan, Hüseyn Cavid, interpretasiya, transformasiya

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 22.09.2022; qəbul edilib – 02.10.2022

Creative work of Huseyn Javid in the context of theoretical parameters of Neo-Sufism

Tahira Mammad

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: tahire.mammed@yahoo.com

Abstract. In addition to the new trainings that emerged at the start of the 20th century, which is characterized as a period of diversity and abundance in philosophical, artistic and literary movements, the process of adaptation and reinterpretation of the previous ones and their transformation to the present are in progress. Sufism caused the creation of Neo-Sufism by going through such an interpretation and transformation.

Neo-Sufism is based on the theory that Sufism evolving into literature and philosophy with specific transformations in the current period is no longer traditional Sufism and its classical expression in literature, but rather a neo-manifestation that can be referred to as Neo-Sufism. In addition to being a phenomenon of philosophy, Neo-Sufism is also a phenomenon of poetics in a large scale. It is a phenomenon of poetics rather than a literary movement that can be seen in various literary movements and a philosophical approach expressed in a artistic way.

Since Sufism was characteristic in the East, it was quite natural that Neo-Sufism emerged in the East, in Ottoman and Azerbaijani literature. Neo-Sufism formed in the 19th century, was confirmed in Azerbaijani romanticism in the 20th century, particularly in Huseyn Javid's creative work. It perfectly formed as an artistic and philosophical conception in Huseyn Javid's creative work.

Keywords: Neo-sufism, artistic and philosophical, romanticism, Azerbaijan, Huseyn Javid, interpretation, transformation

Article history: received – 22.09.2022; accepted – 02.10.2022

Giriş / Introduction

- Neosufizm bədii-fəlsəfi konsepsiya və poetika hadisəsi kimi

XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıcı dünyada bir çox mədəni hadisələrin və nəzəriyyələrin neo təzahürü dövrüdür.

Neo baxışın əsasında məşhur təlim və nəzəriyyələrin, dünyagörüşlərinin yenidən dəyərləndirilməsi və təshihə məsələsi dayanır.

Bəzi təlimlərin neo şəkildə XX əsrin başlanğıcında gerçəkləşməsinə baxmayaraq, onun nəzəriyyəsi və parametrləri zamanında müəyyənləşdirilməmişdir. Yəni təlim ilk mərhələdə nəzəriyyə kimi yox, bədii yaradıcılıqda ifadə olunan konsepsiya kimi meydana çıxmış, siyasi yox, mədəni təzahürünü formalaşdırmışdır. Neosufizm də nəzəri izahını ədəbiyyat və incəsənətin digər sahələrində müəyyən inkişaf yolu keçdikdən sonra tapır. Onun ədəbiyyat hadisəsi kimi izahı ilk dəfə bizim müəllifi olduğumuz “XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası” [8] monoqrafiyasında tapıb, daha sonra “Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə” [9] tədqiqatında davam etdirilib.

Bu tədqiqatlarda neosufizm neomifologiya ilə paralelləşdirilərək əsasən poetika hadisəsi kimi öyrənilir, eyni zamanda həmin poetikanın konseptual fəlsəfi funksiyası müəyyənləşdirilir. Neosufizmi neomifologiya və mifopoetika ilə paralel, bəzi məqamlarda kəşifən hadisə kimi izah etmək olar. Bədii sistemdə sufizm dünyagörüşü və elementləri yeni interpretasiyada, model-struktur dəyişikliyi ilə XIX əsrdən daha da fəallaşaraq fərqli ədəbi cərəyanlarda tərkedilməz yer qazanır.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan ədəbiyyatının da daxil olduğu Yaxın Şərq ədəbiyyatında sufizmin əsrlərcə davam edən təcrübəsi və poetikası mövcuddur. Sufizmin ədəbiyyatın mahiyyətində, strukturunda tutduğu geniş mövqe yeni elmi kəşflər və sosial münasibətlərin təsirlə daraldıqca o, yeni interpretasiyalarda öz yaşamını davam etdirir.

Neo hadisələr geri dönmə-yenilənmə paradigmasında üzə çıxır. Neosufizm ilk baxışda anlayışlardan daha çox obrazlarla geri dönmədir. Əslində, yaddaş qatında yerləşən kodları obraz və obrazlılıqla oyatdığı üçün psixoloji baxımdan rahat bir dönüşdür. Lakin ənənvi obrazların çoxluğu, onların ilkin funksiyasının daşıyıcısı olmaqla bərabər yeni dövrün vəzifələrilə yüklənərək bir müstəviyə yığılması anlayışları da oyadır; beləliklə də neosufizm, poetika və yaradıcılıq prinsipi olmaqdan çıxaraq həm də fəlsəfi-psixoloji konsepsiya kimi gerçəkləşir.

Neosufizm ayrıca ədəbi cərəyan deyil. O, fərqli ədəbi cərəyanlarda iştirak edərək onların ifadə imkanlarını, poetikasını gücləndirir, varlığın mahiyyətini daha dərinə göstərməyə yardım edir, milli və regional ədəbi ənənəni davam etdirərək özünəməxsusluğu yaşadır.

XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Namiq Kamal, Zeynalabdin Mərağayi yaradıcılığında sosial təsəvvüf kimi ilkin təşəkkülünə keçirən neosufizm bir poetika hadisəsi və fəlsəfi konsepsiya olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin başlanğıcında yetkin sistemə çevrildi.

Neosufizmin ilk addımları ədəbiyyatımızda aşıq-məşuq modelində məşuqun yerini vətən və millətin tutması ilə təzahür edir. Buna ən bariz nümunə türk ədəbiyyatında Namiq Kamalın “Və-

tən, yaxud Silistrə” dramıdırsa, Azərbaycan ədəbiyyatında Zeynalabdin Mərağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” romanıdır. Bədii-fəlsəfi konsepsiya olaraq neosufizm özünün tamlığını və bütövlüyünü Azərbaycan romantizmində, əsasən də Hüseyn Cavid yaradıcılığında tapır, poetik sistemini formalaşdırır, daha sonrakı ədəbi cərəyanlarda isə yeni inkişaf pillələrindən keçir.

- *XX əsr Azərbaycan romantizmi və neosufizm*

Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində romantizm ədəbi cərəyanının təmsilçilərinin, xüsusən də H.Cavidin yaradıcılığı ilə sufizmin ədəbiyyatda təzahürünün transformasiya edilmiş, yeniliklər zəminində formalaşmış təzə modeli meydana çıxdı. Bu, orta əsrlərin sufizmi deyil. Yeni dövrdə fərdin, şəxsiyyətin, millətin və insanlığın haqqı və hüququ haqqında “gözəllik, sevgi, məhəbbət” əhəmiyyətinin yeni interpretasiyası əsasında qurulmuş təzə təlim və poetik dilin yeni oxunuşudur: neosufizmdir.

XX əsr romantizmində ilkin modelini formalaşdıran neosufizm fəlsəfi baxımdan fərd və dünya, fərd və mühit qarşılaşdırmasında fərdin naqislikləri, şəri aradan qaldırmaq cəhdi, pozulan harmoniya uğrunda mübarizəsi və bütün bunlardan sonra haqqa yetişməsi haqda dünyabaxışı təlimidir; fərd və şəxsiyyətin içində olduğu durumda necə davranmasını (təsəvvüf anlamı ilə desək, məşrəbini) əhəmiyyətli təlimin yeni interpretasiyası ilə çatdırmasıdır; eyni zamanda dil faktlarına nəzəriyyələrdə xüsusi önəm verən XX əsrdə təsəvvüfün poetik sisteminin yenidən dəyərləndirilməsidir. Əgər dövrə və yeni vəzifələrə uyğunlaşmaqdan, yol verilən səhvləri düzəltməkdən, dünya problemlərinin önə çəkilməsindən söhbət gedirsə, əhəmiyyətli sufizm modelində müəyyən dekonstruksiyaların yaşanması qaçılmazdır: Əli bəy Hüseynzadənin “Məcnun və Leylayi-islam” məqaləsində (essəsində) [7, s.149-163], Abbas Səhhətin “Şair, şeir pərisi və Şəhərli” [1] poemasında olduğu kimi.

- *Hüseyn Cavid yaradıcılığının neosufizmin formalaşmasında rolu*

Neosufizmin ədəbiyyatımızda təşəkkül və formalaşmasının əsas memarı olan Hüseyn Cavid bu məqsədlə sufizm məzmunlarını yeni dövrün anlayışları və sosial təcrübə ilə bir araya gətirirdi; “Şeyx Sənan”ın finalını paralel xətlərlə ikiləşdirir, birini gerçək varlığa doğru yüksəliş, digərini isə dini ayrı-seçkiliyin faciəsi kimi sonlandırır, Gül-bülbül modelini Şeyda-Roza timsalında dünyada yaşanan faciələrə köçürürdü, Arifi Birinci Dünya Müharibəsinin burulğanına salırdı, Arifə yol göstərməli, nura qovuşdurmalı olan Xavər onun arxasınca sürünür və Arifin əlləri ilə boğulurdu, həm skletin (tarixi təcrübənin, yer üzünün simvolu), həm Mələyin (ilahi başlanğıcın göstəricisi) dərslərinin nəzərə alınmasının vacibliyi ideyasını irəli sürürdü, Mələyi, Peyğəmbəri səhnəyə gətirən müəllif, həm də yaradılışın mənşəyi, mahiyyəti, insan və varlıq məsələsini müasiri olduğu problemləri çözmək istiqamətində sorğulayırdı.

Klassik Şərq ədəbiyyatının romantika əhəmiyyətini romantizm məcrasında davam etdirən H.Cavid bu müstəvidə həm də obraz və motivləri, süjetləri, hətta janrları dekonstruksiya sənətkarlığı ilə diqqəti cəlb edir. O, dəyişən dünyanın yeni mənzərəsində Şərqlin bir çox tarixi-mədəni özünəməxsusluqları ilə yanaşı, sufizm əhəmiyyətinə də yeni dəyərlər prizmasından nəzər salır. Dahi mütəfəkkir keçmişdə ilişib qalmağı fəlakət sayırdı:

*Hər fəlsəfə, qanun dəyişirkən,
Bir nöqtədə dursan da, düşünsən,
Məqbər yapacaqlar kəmiyindən. [2, s.240]*

Neosufizmin romantizmdəki modelində sufizmdən gələn poetika elementləri bütün sivilizasiyaların və aparıcı cərəyanların nailiyyətlərinə arxalanaraq bəşəriyyəti və millətləri xilas etmək konsepsiyasının ifadəsinə xidmət edir. H.Cavidə millətlərin xilas ideyası türkün xilasından, dünyanın xilasına doğru irəliləyir. Əgər “İblis” əsərində Birinci dünya müharibəsi Şərqə, xüsusən də türkün mövcudluğuna qarşı fəlakət kimi götürülürdüsə, artıq “İblisin intiqamı”, “Azər” əsərlərində dünyanın və millətlərin, bəşəriyyətin xilas ideyası önə sürülürdü. Cavid aldanışlardan, ikiüzlülükdən kənar olan məhəbbətə və haqqa doğru səsləyirdi, “tülkü siyasilərin” uydurub təqdim etdiyi “bir vətən, bir millət” şüarı altında müstəmləkəçilik siyasətinə yox. Dahi mütəfəkkirə görə, XX əs-

rin global hadisələri – Birinci Dünya Müharibəsi, faşizm və şahidi olduğu bolşevizm faciələri mənsub olduğu milləti, vətəni, yurdunu təhlükə altına alarkən haqqa gedən yolda eşqi anlamayanlarla birgə eşq təlimi ilə addımlamaq məhvə doğru sürüklənmə olardı.

Nəticə / Conclusion

Sufizmin neo yaşantısı olan, transformasiyalarla müşahidə edilən, klassik Şərq romantikasının poetikasının yeni ədəbi cərəyanlarda davamını təmin edən neosufizmin bədii-fəlsəfi konsepsiyaya və poetika hadisəsi kimi formalaşmış özünü təsdiq etməsi Azərbaycan romantizmində, xüsusən də Hüseyn Cavid yaradıcılığında gerçəkləşmişdir. Hazırda dünya ədəbiyyatında da geniş yayılan neosufizm özünün ilkin mükəmməl modelini Hüseyn Cavid yaradıcılığında tapmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Abbas, S. Seçilmiş əsərləri /S.Abbas/ – Bakı: Lider, 2005.
2. Cavid, H. Əsərləri, 5 cildə, c.1 /H.Cavid/ – Bakı: Lider, 2005.
3. Cavid, H. Əsərləri, 5 cildə, c.2 /H.Cavid/ – Bakı: Lider, 2005.
4. Cavid, H. Əsərləri, 5 cildə, c.3 /H.Cavid/ – Bakı: Lider, 2005.
5. Cavid, H. Əsərləri, 5 cildə, c.4 /H.Cavid/ – Bakı: Lider, 2005.
6. Cavid, H. Əsərləri, 5 cildə, c.4 /H.Cavid/ – Bakı: Lider, 2005.
7. Hüseynzadə, Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar / Ə.Hüseynzadə/ – Bakı: Azər nəşr, 1996.
8. Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası /T.Məmməd/ – Bakı: Elm, 1999.
9. Məmməd, T. Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə /T.Məmməd/ – Bakı: Xan, 2016.

Творчество Гусейна Джавида в контексте теоретических параметров неосуфизма

Тахира Маммад

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: tahire.mammed@yahoo.com

Резюме. В начале XX века, оцениваемого как период разнообразия и многообразия течений философии, искусства, литературы, наряду с пришедшими на арену новыми учениями, происходит процесс приобщения к времени новой интерпретации имеющихся дотоле течений, соответственно которой происходит процесс трансформации. Возникший от данной интерпретации и трансформации суфизм открывает путь к неосуфизму.

Основным постулатом неосуфизма является то, что суфизм, произошедший от отдельных трансформаций литературы и философии в новом периоде, уже не есть воплощение традиционного тасаввуфа и его классического выражения в литературе, а может оцениваться как новое течение – неосуфизм. В более широком масштабе неосуфизм кроме явления поэтического, может быть и философским явлением. Он может быть представлен не как литературное течение, а как поэтическое явление, которое во всевозможных отдельных литературных течениях вызывает философский подход.

Как характерный для Востока суфизм, так и появление неосуфизма в литературе Востока, Османской Турции, Азербайджана было естественным. Неосуфизм, первоначальный

период формирования которого пришёлся на XIX век, нашёл своё подтверждение в азербайджанском романтизме, в особенности в творчестве Гусейна Джавида. В его творчестве он сформировался в устойчивую художественно-философскую концепцию.

Ключевые слова: неосуфизм, художественно-философская концепция, романтизм, азербайджанский, Гусейн Джавид, интерпретация, трансформация